

OROSZ MAGDOLNA

Virágkor és válság

A bécsi századforduló kultúrája és irodalma

Századforduló – korai modernség: változó kultúra

A 19–20. század fordulóját, jelentőségét kiemelve, gyakorta egyszerűen csak *a* századfordulónak¹ nevezik. Egyrészt valóban fordulópontot jelent, egyfajta útrakerlést a modernségbe,² habár maga a „modernség” megjelölés is többértelmű, s az erre az időszakra vonatkozó elnevezések is gyakorta a korszak más-más aspektusait emelik ki (FLUDERNIK–HUML 2002, 2). Másrészt korábbi történeti, kulturális és irodalmi folyamatok is folytatódnak ekkor, az útra kelés a modernségbe már jóval korábban elkezdődött, hosszan tartó folyamatokat visz tovább és élez ki, melyek a 18. század végétől Európában a kultúra különböző szféráiban és diszkurzusokban tűntek fel, s melyek többé-kevésbé expliciten kérdeztek rá az ember világ- és önismeretének lehetőségeire, az egyén viszonyára önmagához és a többiekhez. Ezen kérdések megvitatása nem egyidejűleg megy végbe, bár a századforduló korai modernséget más oldalról éppen az jellemzi, hogy maguk a tendenciák a különféle kulturális diszkurzusokban szinte egyszerre jelentkeznek, s ez sajátos dinamikát kölcsönöz a korszaknak.

A századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájában, a bécsi modernségben rendkívül erős a különböző kulturális diszkurzusok hálózata, a filozófia, az irodalom, a zene, a képző- és iparművészet, valamint az építészet szoros kapcsolata és kisugárzása európai síkon is jelentős, ugyanakkor az európai hatások recepciója is igen élénk ebben a korban (WUNBERG 1995, 11). Különösen kiemelendő Mach 1886-ban megjelent elméleti munkája, Nietzsche filozófiája és Freud pszichoana-

¹ A német nyelvű irodalom vonatkozásában Riedel – Wolfdietrich Rasch alapvetését követve – az 1890 és 1910 közötti időszakot tekinti a „századfordulónak” (vö. RIEDEL 1996, VII), s ez a korszakmeghatározás az Osztrák–Magyar Monarchia kultúrájának és irodalmának vonatkozásában is elfogadható.

² Egy Jens Rieckmann szerkesztette monográfia a századforduló osztrák irodalmáról az *Útrakerlés a modernségbe* címet viseli (vö. RIECKMANN 1985), de mások is használják ezt a kifejezést (pl. NITSCHKE 1990), ahol a századforduló időszakát (kissé tágan értelmezve) 1880 és 1930 közé teszik, azaz a korai modernséggel azonosan határolják be – ez jól mutatja a fogalom sokféle és nem egyértelmű értelmezését.

lízise, mivel ezek igen nagy hatással voltak (nemcsak a bécsi, hanem általában az) irodalomra és művészetre, amennyiben az egységesítő vezérlő elvek megsokszorozódására, diverzifikációjára, elvesztésére utalnak. Mach 1900 körül intenzíven (bár nem kritikátlanul) befogadott elméletének a természettudományos elemzésekből adódó ismeretelméleti következtetései (DIERSCH ²1977, 15) nem csupán egy atomizálódott világ, hanem az atomjaira bomlott egyén feltételezéséhez vezetnek:

Viszonylag állandónak mutatkozik továbbá az emlékek, hangulatok, érzések egy bizonyos testhez kötődő komplexuma, amit az Én szóval jelölünk. [...] Mindazonáltal az én is csak *viszonylag* állandó. Az Én látszólagos állandósága főképpen a folytonosságban, a lassú változásban rejlik. [...]

Az Én éppoly kevésbé mondható teljesen állandónak, mint a testek. [...]

Az Énnek nincs éles határa, a határ meglehetősen bizonytalan és önkényesen eltolható. [...] Az Én és a világ, az érzet vagy a jelenség és a dolog közti ellentét így eltűnik, és egyedül az elemek *összefüggéséről* van szó [...] (MACH 2002, 38sk; kiemelés az eredetiben)

Mach végkövetkeztetése, amelynek élénk irodalmi recepciója is lett,³ a híressé vált „menthetetlen Én”-hez vezet:

Nem az Én az elsődleges, hanem az elemek (érzetek). [...] Az elemek alkotják az Ént. [...] Az Én nem változatlan, határozott, élesen körülhatárolt egység. [...]

Az Én menthetetlen. Részben ez a megismerés, részben az ettől való félelem a legfurcsább pesszimista és optimista, vallásos, önsanyargató és bölcséleti fonákságokhoz vezet. A pszichológiai elemzésből adódó egyszerű igazság elől tartósan nem lehet elzárkózni.

A tudat egységét nem szabad hangsúlyozni [...] (MACH 2002, 41; kiemelés az eredetiben).

Mach elmélete, amely „az osztrák tudományos diszkurzusok antimetafizikus-pozitivistista és realista, illetve objektivistista-fenomenológiai paradigmájába sorolható” (STADLER 1988, 29)⁴, a ’világ’ és az ’Én’ elvi egyenértékűségét feltételezi, és filozófiai szempontból olyan individuumfelfogáshoz vezethet, amely az Ént a maga felbomlásában válságjelenségként értelmezi.

³ Ugyanakkor főként Bahr, de Schnitzler és Hofmannsthal, valamint Musil is ellentmondásosan viszonyult Mach tanaihoz, és viszonyulásuk idővel változott is, vö. ehhez FLIEDL 2000.

⁴ Mach művének részletes elemzéséhez vö. LEINFELLNER 1988.

Nietzsche átfogó kritikájában sokrétűen elemzi és átértékeli az európai kultúra szabályait és értékeit, miközben saját nézeteit is ismételten újrafogalmazza, amivel – amint azt a *Wagner esete* című munkája epilógusában teszi – megindokolja a „dekadencia” kritikáját, „minden érték átértékelését”⁵:

A modern ember, biológiailag, az értékek ellentétét jelenti, két szék között kuporog a pad alatt, egy lélegzettel mond igent és nemet. Nem csoda hát, hogy korunkban a hamisság hússá és vérré, sőt zsenivé változott. [...] Nem ok nélkül neveztem Wagner-t a modernség Cagliostrojának... Ám mindannyian tudásunk és akaratumk ellenére hordozunk a testünkben szinte egymást kizáró forrásokból származó értékeket, szavakat, képleteket és morálokat – fiziológiailag szemlélve hamisak vagyunk... Mivel kezdődne a modern lélek diagnosztikája? Határozott bemetszéssel ezen ösztön ellentmondásosságába, az ellentét értékek elszigetelésével, legtanulságosabb esetük élveboncolásával. [...]⁶

Freud elmélete az emberi psziché ellentmondásait – a kor orvostudományának és pszichiátriájának eredményeit továbbgondolva⁷ – a maga többrétegűségében igyekszik megragadni, s ezzel átértelmezi és elméletileg rendszerezi a személyiség struktúráját. A bécsi modernség kultúrája, amelyben Freud otthonos volt, maga is hozzájárult a pszichoanalízis kialakulásához, úgyhogy az „időbeli egybeesés” nem tekinthető „véletlennek vagy mellékes dolognak” (GÖDDE 1999, 209). Már megalapozásakor sokféle kapcsolat jön létre a pszichoanalízis és az irodalom között, egyrészt mert Freud egyes téziseit irodalmi szövegekkel támasztja alá, illetve azokból vezeti le, másrészt pedig mert személyes kapcsolatai, ismeretségei vagy szakmai összeköttetései révén a bécsi modernség legtöbb képviselőjével érintkezett is. A korai modernség szerzőinek a pszichoanalízis iránti élénk érdeklődését személyes megnyilatkozásaik és irodalmi szövegeik is igazolják: az azonosság válságai, amelyek „annak a sokrétűbb, ámde veszedelmesebb és ingatagabb lénynek, akit homo psychologicusnak nevezhetnénk” a jellemzői, amint Schorske e kor individuumát leírja (SCHORSKE 1998, 17),⁸ igazolhatják a többrétegű psziché iránti

⁵ Nietzsche bécsi modernségbeli századfordulós recepciójához vö. GÖDDE 1999, 239skk., aki elsősorban Schnitzlert, Hofmannsthalt és Beer-Hofmannnt említi legfontosabb közvetítőként. Hofmannsthalról így például „kimutatható”, hogy „sok Nietzschét olvasott” (SCHERER 1993, 380).

⁶ Nietzsche elméletének beható elemzéséhez vö. ABEL 21998; MÜLLER-LAUTER 1999.

⁷ Ezek az elméletek maguk is hosszan tartó, nagyjából a 18. század végén induló folyamatok eredményei, amelyek a különböző kulturális diszkurzusokban, így a filozófiában, az alakulóban lévő pszichológiában és pszichiátriában, valamint az irodalomban különböző formában jelentkeztek.

⁸ Schorske egyúttal „két kultúrát” különböztet meg. Véleménye szerint az esztétikai diszkurzus elhatárolódott a politikai-társadalmi diszkurzustól, mivel éppen a századfordulón járt „az esztétikai kultúra a liberális-racionalista és akadémiai kultúrától független saját útján” (SCHORSKE 2004, 151).

affinitásukat. Freud pszichoanalízisét azonban nem csak pozitívan fogadták, így például Schnitzler, aki maga is orvos volt, némileg elhatárolódott Freudtól, és saját álmfelfogást alakított ki; szövegei így pszichoanalitikus (bár nem freudi) szemzőből is olvashatóak.⁹

Az irodalmi diszkurzus a maga sajátos eszközeivel ragadja meg és artikulálja mindezeket,¹⁰ s a komplex személyiségstruktúra irodalmi megformálása és a pszichoanalízis ismeretelméleti premisszái között éppen 1900 körül világos különbségek mutatkoznak (TITZMANN 1989, 48sk.). A problémák és ellentmondások felmutatásában különös jelentőségre tesznek szert a k. u. k.-Monarchia, a Musil alkotta „Kákánia” sajátosságai. Ez a fiktív ország, amelyben felismerhető a Monarchia, nem egy egységes ország, eleve a sokféleség és különbözőség jellemzi:

Ott, Kákániában [...], ott is volt tempó, de nem túl nagy tempó. [...] Természetesen ezeken az utakon is gördült automobil; de nem túl sok automobil! Készültek erre felé is a levegő meghódítására, de nem túl nagy igyekezettel. [...] Nem hiányzott a luxus; de közel sem volt olyan túlfinomult, mint a franciáké. [...] Irdatlan pénzösszegeket öltek a hadseregbe; mégis épp csak annyit, hogy biztosan megőrizték második legyengébb nagyhatalmi helyzetüket. A főváros is kisebb volt, mint a világ legnagyobb városai, de azért jóval nagyobb, mint a közönséges nagyvárosok. És ezt az országot felvilágosultan, szinte észrevétlenül, mindennek elővigyázattal élet véve igazgatta Európa legkitűnőbb bürokráciája, amelynek egyetlen dolgot lehet csak felróni: hogy a zsenialitást és a zseniális vállalkozókedvet olyan személyek esetében, akiket magas származás vagy állami megbízás nem privilegizált ilyesmire, merő okvetetlenkedésnek és önhittségnek minősítette. [...] Egyébként is: Kákániában mindig legfeljebb zseniket hittek ripóknak, de soha, mint másutt, ripókat zseninek (MUSIL 1977, 40sk).

Musil éles szemű, ironikus elemzése megmutatja, mennyire koncentráltan jelentkezett a századforduló általános problematikája a Monarchia földrajzi és kulturális terében. Mindez nemcsak a Monarchia ellentmondásosságát és lassan felsejlő hanyatlását sejteti, hanem a modern egyén és a modern világ problematikusságának „Kákániára” jellemző jegyeit is sokoldalúan ábrázolja, mivel a regény „nem arra tesz kísérletet, hogy megszüntesse a modernség kiváltotta sokféleség és a kulturális heterogenitás által okozott szubjektív és objektív válságokat és összeütközéseket, hanem arra, hogy ezeket kiterjessze, miáltal azok akaratlanul is veszítenek erejükből” (CSÁKY 2000, 44).

⁹ Freudnak a századforduló irodalmáraihoz, főként Schnitzlerhez fűződő viszonyáról vö. ILLNER 2000, 37skk., valamint LE RIDER 2003, 44skk.

¹⁰ Freud elmélete és az irodalmi gyakorlat közötti különbségek kérdéséről vö. GÖDDE 1999, 230skk.

A bécsi modernséget (és a k. u. k.-Monarchiát) az jellemzi, hogy a filozófiai, kultúrkritikai és pszichoanalitikus elgondolások szorosan összefonódnak benne a szociális és kulturális tényezőkkel.¹¹ Így „a társadalmi, gazdasági, mentális és esztétikai interakciók összetett rendszerét” alkotja, s ebben gyökerezett „az ifjabb generáció [...] tudati differenciálódás, azonosságválság, akceleráció meghatározta »életérzése« 1900 körül” (PRUTSCH–ZEYRINGER 2003). Az Ifjú Bécs maga is el-
lentmondásos, egyrészt „elittudat”, másrészt viszont „a kulturális hanyatlás víziói” (RIECKMANN 1985, 98)¹² fogalmazódnak meg benne. Ennek a kultúrának alapélménye az, hogy a látszat és a valóság ellentmondásban áll, egymás mellett létezik, sőt egymásba megy át: a lényeg és a felszín nem választható el egymástól, hanem áthatják egymást; a saját és az idegen összemosódik, a saját idegenné válik, az idegen sajátá – a századfordulón a kultúra különböző diszkurzusaiban kirajzolódó személyiségkoncepció az ellentétek ambivalens összejátszását mutatja.

Az ön- és a világmegismerés alapja mindig az ön- és a világérzékelés, amelynek az ön- és világtértelemezéshez, ezáltal pedig valamifajta én- és világkoncepcióhoz kell vezetnie. Az érzékelés viszonyító mentális aktus, amely az érzékelőt a külvilággal vagy önmagával intuitív vagy tudatos, érzéki vagy intellektuális érzékelő tevékenységekkel köti össze, vagyis az „érezékelés” sajátos kommunikációs folyamat egyrészt az érzékelő (individuum) és a (kül)világ mint az érzékelés tárgya között a világérezékelés folyamatában, másrészt az érzékelő (individuum) mint az érzékelés alanya és tárgya között az önérezékelés folyamatában. Így felmerül a probléma, hogy lehetséges-e „adekvát” ön- és világtértelemezést véghezvinni; s emellett további – nem kevésbé kritikus – problémát jelent az a kérdés is, vajon lehetséges-e egyáltalán akár az ön-, akár a világtértelemezés eredményeit és kommunikációját interszubjektív ellenőrizhetőséggel (nyelvileg) megfogalmazni.

Az ön- és világtértelemezés az ön- és világtértelemezés alapja és előfeltétele, amelynek lehetőleg konzisztensnek, azaz ellentmondásmentesnek és teljesnek kellene lennie, valamint a saját én (a „belső világ”) és a környező („külső”) világ különféle elemeinek rendezéséből és összekapcsolásából kellene erednie, mégpedig egy (konzisztens) modell (én-modell és világ-modell) megalkotásaként. Ez az interpretáció az érzékelő és értelmező individuum valamifajta identitását is létrehozhatja. Szorosabban véve sohasem jöhet létre teljes azonosság (mivel az objektum és a szubjektum szükségképpen különböző entitás), azonban fontos kérdés, hogy milyen lehetőségei létezhetnek az ilyenfajta identitásnak a különböző kultúrákban, sőt az identitás lehetősége akár meg is kérdőjeleződhet.

¹¹ Rattner utal Freud Nietzschevel való kapcsolatára, amikor a pszichoanalízis „nagyapáiról” azt mondja: „Nem lehet kétséges, hogy főleg Schopenhauer és Nietzsche az” (RATTNER 2000, 258); Freud álmfejtését is Schopenhauer és Nietzsche álmfelfogásának tükrében vizsgálja (uo., 262skk.).

¹² A bécsi modernség sajátosságainak átfogó áttekintéséről vö. LORENZ 2007, valamint WUNBERG 1995.

Az érzékelés szubjektuma és objektuma, s így az értelmező és értelmezett szükségszerű különbsége állandó nehézség, de a 18. század végén különösen élesen tudatosul és fogalmazódik meg a német nyelvű kultúra különböző diszkurzusaiban. A Goethe-kor mint az ekkoriban kibontakozó esztétikai és kulturális „modernitás” kezdete átfomálja az érzékelés és értelmezés problémáját, Kant, majd Fichte és Schelling az emberi érzékelés és megismerés ellentmondásait vizsgálva hangsúlyozza az érzékelés egyediségét és szükségszerű korlátait, az „Én” („individuum”, „személyiség”) határait (FRANK 1986, 34sk. és 66skk). A Goethe-kor irodalmában mindez az „érzékelés paradigmájának változásában” (LEHNERT 1995, 722) jelentkezik, amely a belső és a külső, az ember és a világ közti, illetve az emberen belüli határok elmosódásában nyilvánul meg, és a legtöbb szerzőnél – különféle módon – többértelmű irodalmi szövegszerkezetekhez vezet.¹³ A 19. század folyamán „az Én tematizálása nyilvánvalóan válságba kerül”, mert „az élet egyes területeinek specializálódása megszünteti az érzékletes összefüggést a tapasztalatok és a cselekvések között. [...] A társadalmi értelemvesztés, amely a társadalom és az interakció elválasztásával elkerülhetetlenné vált, a szubjektumra a személyiség válságaként hat vissza” (PFEIFFER 1989, 15).

A századfordulón e paradigmaváltás továbbvezetése és újabb átértelmezése figyelhető meg. Riedel igen határozottan mutat rá, hogy itt olyan változásokról van szó, amelyek révén maga az irodalom is „újra megfogalmazza elsődleges tárgyát”, hiszen „az irodalmi szubjektum-objektum átalakul. Az »ember« és »természete« 1900-tól kezdődően az irodalmi szövegekben [...] a korábbtól felismerhetően eltérő diszkurzív kifejezést nyer. [...] Az irodalmi modernség létrejötté az irodalmi antropológia paradigmaváltását implikálja” (RIEDEL 1996, VIII). Ez a paradigmaváltás többek között abban jut kifejezésre, hogy nem csupán a belső és a külső, illetve a szubjektum és az objektum közötti határok számolódnak fel, hanem a két pólus maga is alapvetően differenciálódik. Ennélfogva egyrésről problematikussá válik a valóságfogalom koncepciója, másrésről előtérbe kerülnek a személy (az „Én”, az individuum) és az identitás kérdései (WÜNSCH 1991, 169), és jól láthatóan „megkérdőjeleződik a szubjektum klasszikus fogalma” (KIESEL 2004, 25) is.

A valóság, mint a szubjektumtól függetlenül létező valami, illetve a megismerés tárgya bizonytalanná válik, s feloldódik a létezés alapját jelentő változékonyságban, hiszen – amint Nietzsche a *Bálványok alkonyában* kijelenti – „a lét pusztá fikció. A látszólagos világ az egyetlen: az igazi, valóságos világot csak *hozzá hazud-*

¹³ Lehnert példaként említi E. T. A. Hoffmann sajátosan ambivalens szövegvilágait, amelyekben az ön- és világérezékelés és -interpretáció határozza meg ezek szerkezetét (LEHNERT 1995, 731; lásd még OROSZ 2001). Megjegyzendő, hogy éppen 1900 körül indul meg egy intenzívebb Hoffmann-recepció, amely Hoffmann kérdésföltevéseinek aktualitását is jelezheti.

ják...” (NIETZSCHE 2004: 25). Mach elemek-tana búcsút mond az összefüggő és különálló (bár összetett) egységként felfogott Énnel, és „menthetetlennek” nyilvánítja, amennyiben az individuumnak nem tulajdonít különleges pozíciót:

Nem az Én elsődleges, hanem az elemek (érzetek). [...] Az elemek *alkotják* az Ént. [...] Az Én nem változatlan, határozott, élesen körülhatárolt egység. Nem *változatlansága*, nem a másoktól való biztos *megkülönböztetés* lehetősége és nem éles *körülhatároltsága* fontos, hiszen ezek a mozzanatok már az egyén életében is maguktól változnak, sőt megváltoztatásukra az egyén *törekszik* is (MACH 2002, 41).

Más alapállásból ugyan, de Nietzsche is halottá nyilvánítja az Ént: „Hát még az Én! Az Én legenda lett, merő fikció, pusztá szójáték: teljességgel megszűnt gondolkodni, érezni, akarni...!” (NIETZSCHE 2004, 39).¹⁴

Az irodalmi diszkurzusban az Én problémáját Hermann Bahr „népszerűsíti”, aki 1888 novembere és 1889 augusztusa között Párizsban tartózkodott, ahol megismerte az új kulturális és irodalmi fejleményeket (DAIGGER 2004a), valamint „felkészült arra, hogy mindenféle újat befogadjon”, s ezáltal a „határokat átszelő révész, »passeur de frontières« szerepét ölti magára” (DAIGGER 2004b).¹⁵ Így jelentősen hozzájárul a bécsi modernség kialakulásához. Egyesek egyenesen azt feltételezik, hogy „egyértelműen ő volt az, aki a modernség eszméit Ausztriában bevezette” (DAVIAU 2001, 17), ezért mindenképpen elismerendő, mint az „osztrák modernség közvetítője” (DAVIAU 2001, 18).

Bahr elfogadja a „menthetetlen Én” gondolatát, és „illúzióknak” minősíti, bár Machnál kevésbé radikális pesszimizmussal: „[Bahr] egyetértett Mach diagnózisával, [...] de ellenállt az elmélet pesszimista következtetéseinek. Számára [...] »nem az a fontos, mi igaz«, hanem az, »amire szüksége van«, s így »mégis felkel a nap«, a Föld mégis »valóságos«, és az »Én« mégiscsak »Én«” (STREIM 2001, 65, kiemelés az eredetiben).¹⁶ Bahr ugyanakkor hangsúlyozza, hogy mindez közel áll a romantikához és annak az érzékelésről vallott nézeteihez is:

¹⁴ Bár Nietzsche a ’felsőbbrendű ember’ (Übermensch) posztulálásával más álláspontot is képvisel, de a fikciósá vált énről szóló megjegyzései bizonyos fokig kapcsolatba hozhatók Machnak a menthetetlen Énről vallott felfogásával is (a szövegek időben sem állnak távol egymástól).

¹⁵ Bahrnak a bécsi modernségben játszott szerepéről lásd még SPRENGEL–STREIM 1998, 45–114. Bahr berlini tevékenységét és a bécsitől eltérő hatásáról lásd STREIM 1996, 359.

¹⁶ Streim felvázolja Bahr útját korai esztétikai nézeteitől az 1914 körüli politikai állásfoglalásáig; 1900-tól kezdve Bahrnál egyre erősebbé válik a kollektív azonosságok (például haza, nép, faj) iránti érdeklődés, amely ellentétben áll a korábbi évek individuális beállítódásaival (STREIM 2001, 65). Barbara BESSLICH is leírja Bahr „útját a tudomány iránti kezdeti lelkesültségétől [...] a tudomány iránti kételyein át a katolikus áttéréséig”, vö. Beßlich 2015, 374.

Egyvalami közös bennük [a dekadensekben]: a lapos és nyers naturalizmusból ki-
lépve a kifinomult eszmények mélysége felé igyekeznek. [...] Nem a külső termé-
szetet akarják lemásolni. Amit ők akarnak: *modeler notre univers intérieur*. Ebben
új romantikusokként viselkednek. [...] De az idegek romantikája az övék. Ez az
új bennük. Ez a legfőbb ismertetőjegyük. [...] Nemcsak a külvilágot utasítják el,
hanem az ember bensejében is elutasítanak mindent, ami nem hangulat (BAHR
2005, 24sk).

Merészen megfogalmazott gondolataival, a naturalizmus túlhaladásának kinyil-
vánításával Bahr a bécsi modernség sokféleképpen megvalósult programját fog-
lalja össze. Ezzel „a bécsi művészeti történések katalizátora lett, aki rendkívüli
lendületével, szervezőtehetségével, egész Európára kiterjedő irodalmi kapcsolatai-
val az összes ifjú művésznak olyan energiát, tájékozódásbeli segítséget és főként
olyan biztatást adott, amire feltétlenül szükségük volt” (DAVIAU 1984, 94), mert
„nemcsak általában hozta mozgásba a mindaddig [...] kissé komótosan provin-
ciális irodalmat; hanem mércét is állított elé” (WUNBERG 1995, 42). Bahr kifeje-
zései – az „idegek romantikája” (BAHR 2005, 25) vagy az „ideges romantika”, az
„idegek misztikuma” (BAHR 2004, 130) – az ön- és világerzékelés sokféleképpen
megtapasztalt felaprózódását és belsővé válását foglalják programadóan össze. Az
ifjú Hofmannsthal, aki 1893 novemberében azt mondja Bahrról, hogy „úgy ját-
szik az emberek világnézetével, mint a majmok a boszorkánykonyhában az üveg-
világgal” (HOFMANNSTHAL 1979, 368)¹⁷, szintén hangsúlyozza a világ és az Én
elmosódottságát, állandóságuk hiányát – mindezt teszi egy már 1890. december
29-én írott feljegyzésében, azaz mielőtt Bahr 1904-ben a „menthetetlen Én”-ről
írna: „Mi csak önmagunkat értjük meg, és önmagunkban is csak a jelenbelit, és a
jelen gondolatot is csupán addig, amíg elgondoljuk, amíg még cseppfolyós” (HOF-
MANNSTHAL 1979, 316).

Konstanze Fliedl szerint is „nehézséget okoz, hogy az »Ént« folytonosságként
gondoljuk el” (FLIEDL 1997, 22). Hofmannsthal 1890-ben, azaz több mint tíz
évvel a híres Chandos-levél megjelenése előtt továbbfűzi ezt a gondolatot, s ez-
által tanúságát adja affinitásának a nyelv kérdései iránt. Felfogása az egész bécsi
modernség számára igen fontossá vált: „Az Ifjú Bécs szerzőit a »burzsoá íróktól«
az különbözteti meg [...], hogy fokozott érzékenysükből eredően és rendkívül
kifinomult nyelvi és formai tudatosságuknak köszönhetően másként érzékelték a
dolgokat [...]” (RIECKMANN 1985, 99sk). Hofmannsthal már 1891 februárjában
megfogalmazza ezt a nézetét, amelyről később is többször tanúságot tesz:

¹⁷ Ebben megjelenik a Bahrral szemben tanúsított ambivalens hozzáállás is, amely nem csak
Hofmannsthalnál jelentkezett, vö. ehhez WUNBERG 1995, 41sk.

Amit „költőnek” nevezünk, az valami önkényesen elhatárolt dolog, mint a jó és a rossz, meleg és hideg, nagy és kicsi, olcsó és drága; az időviszonyok mindenfajta változása, akárcsak a mikroszkóp vagy a távcső, elváltoztathatja az arányokat; hol marad akkor „az istenadta költő”? A természetben nincs semmi szilárd, körülhatárolt, csak átmenetek vannak (HOFMANNSTHAL 1979, 322).

Az „átmenetekre” összpontosító és egyúttal korlátozott érzékelés atomjaira bomlik, az érzékelő számára a realitás (a világ) összefüggéstelen, heterogén elemek sokaságára esik szét. Hofmannsthal ezzel megelőlegezi a Chandos-levélbeli saját későbbi diagnózisát a világ egyre újabb részekre való széteséséről (vö. PAETZKE 1992, 184). A nyelvi kifejezés válságával kapcsolatban, ami miatt „az egész mint fogalom teljes mértékben eltűnt a művészetből” (HOFMANNSTHAL 2005, 161),¹⁸ az Én válsága is megfogalmazódik, mert nem képes belső és külső összefüggéseket érzékelni, megnevezni és értelmezni. Az Én, a személy, az individuum már csak különböző (tudatos, nem-tudatos, tudattalan, természet vagy társadalom által meghatározott stb.) részek/részterületek konglomerátumaként fogható fel, „a benne rejlő lehetőségek halmazaként [...], amelyek a mindenkori időpontban csupán részlegesen valósulnak meg” (TITZMANN 1989, 36), s emiatt nehéz vagy éppenséggel lehetetlen e konglomerátumot konzisztensen értelmezni. Ehelyett az én- és világértelmezés nyitott és lezáratlan, illetve lezárhatatlan lesz, az értelmezés olyan folyamattá válik, amely radikálisan és átfogóan modalizálódik is, különböző „modális tartalmak”, úgymint álmok, emlékek, elmélkedések és látomások (PAETZKE 1992, 170) befolyásolják és változtatják meg ezt az értelmezést. Mindez kihat az irodalmi szövegek bizonyos összetevőire is, mert a szövegvilágok fiktív alakjainak hasonló tudatállapotai válnak rendkívül fontossá. Az újfajta szubjektumkoncepció az elbeszélés szerkezeti és nyelvi elemeire is hatással van, és „olyan egyedülálló nyelvet juttat érvényre”, amely „nem-mimetikus autonómiára” (TITZMANN 1989, 51) tesz szert. A századforduló/korai modernség elbeszélő irodalmában ennek megfelelően sajátos narratív struktúrák – redukált cselekményszerkezetek és figurális konstellációk, intertextuális és intermedialis vonatkozások, sokrétű perspektívák – mutathatók ki, és a nyelvhasználat is sokoldalúan metaforizálttá válik; mindez megalapozza e szövegek modernségét és fontosságát a modern irodalmi kifejezőmódok létrejöttében.

¹⁸ Hofmannsthal „az egész” elvesztését már ebben az 1896-ban tartott beszédében is leszögezi: ebből látható, hogy a világ és a művészi kifejezés egységének és széthullásának a kérdései költői pályájának kezdetétől intenzíven foglalkoztatják, így aztán a Chandos-levél ezen elgondolásainak mérlegeként fogható fel. Erről részletesebben vö. Orosz 2016.

Bibliográfia

- ABEL, Günter (21998), *Nietzsche*, Berlin, de Gruyter.
- BAHR, Hermann (2004), *Kritische Schriften in Einzelausgaben*. Bd. 2: *Die Überwindung des Naturalismus*, Hg. v. Claus PIAS, Weimar, Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften.
- BAHR, Hermann (2005), *Kritische Schriften in Einzelausgaben*. Bd. 4.: *Studien zur Kritik der Moderne*, Hg. v. Claus PIAS, Weimar, Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften.
- BESSLICH, Barbara (2015), *Von der „Alchemie der Zukunft“ zum Glauben der Väter. Hermann Bahrs Erlösungshoffnung und Geschichtsdenken zwischen Nationalökonomie und Katholizismus*, in Friedrich Wilhelm GRAF – Edith HANKE – Barbara PICTH (Hg.), *Geschichte intellektuell. Theoriegeschichtliche Perspektiven*, Tübingen, Mohr Siebeck, 373–385.
- CSÁKY, Moritz (2000), *Ambivalenz des kulturellen Erbes: Zentraleuropa*, in uő – Klaus ZEYRINGER (Hg.), *Ambivalenz des kulturellen Erbes. Vielfachcodierung des historischen Gedächtnisses. Paradigma: Österreich*, Innsbruck–Wien–München, Studien Verlag, 27–49.
- DAIGGER, Annette (2004a), *Ein Wiener „badau“ in Paris. H. Bahr und das französische Fin de siècle*, in Jeanne BENAY – Alfred PFABIGAN (Hg.), *Hermann Bahr – für eine andere Moderne*, Bern, Peter Lang, 357–370.
- DAIGGER, Annette (2004b), *Un passeur de frontières: Hermann Bahr und Frankreich*, *Trans. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften* Nr. 15: Austrian Writers and the Unifying Aspects of Cultures. URL: http://www.inst.at/trans/15Nr/05_09/daigger15.htm (2017. 07. 12.)
- DAVIAU, Donald G. (1984), *Der Mann von Übermorgen. Hermann Bahr 1863–1934*, Wien, Österreichischer Bundesverlag.
- DAVIAU, Donald G. (2001), *Der „Austropäer“ Hermann Bahr als Anreger und Vermittler der Moderne im europäischen Kontext*, in Johann LACHINGER (Hg.), *„Hermann Bahr – Mittler der europäischen Moderne“*. Hermann Bahr-Symposium Linz 1998, *Jahrbuch des Adalbert Stifter Institutes*, Bd. 5/1998, 13–26.
- DIERSCH, Manfred (21977), *Empiriekritizismus und Impressionismus. Über Beziehungen zwischen Philosophie, Ästhetik und Literatur um 1900 in Wien*, Berlin, Rütten & Loening.
- FLIEDL, Konstanze (1997), *Arthur Schnitzler. Poetik der Erinnerung*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau.
- FLIEDL, Konstanze (2000), *Ich bin ich. Ernst Mach und die Folgen*, in Eduard BEUTNER – Ulrike TANZER (Hg.), *Literatur als Geschichte des Ich*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 173–184.
- FLUDERNIK, Monika – HUML, Ariane (2002), *Einleitung*, in uők (Hg.), *Fin de siècle*, Trier, Wissenschaftlicher Verlag, 1–5.
- FRANK, Manfred (1986), *Die Unhintergebarkeit von Individualität*, Frankfurt/M., Suhrkamp.
- GÖDDE, Günter (1999), *Traditionslinien des Unbewußten. Schopenhauer, Nietzsche, Freud*, Tübingen, Edition diskord.
- HOFMANNSTHAL, Hugo von (1979), *Gesammelte Werke. Reden und Aufsätze* III. Frankfurt/M., Fischer.

- HOFMANNSTHAL, Hugo von (2005), *Költészet és élet*, ford. Bártfay Réka, in KERÉKES Amália – OROSZ Magdolna – TELLER Katalin (szerk.), „Remegő himnusz tudj’ isten mire”. *Válogatás Hugo von Hofmannsthal és a bécsi modernség publicisztikájából*, Budapest, Gondolat, 159–166.
- ILLNER, Birgit (2000), *Psychoanalyse oder die Kunst der Wissenschaft: Freud, die erste Schülergeneration und ihr Umgang mit Literatur*, Bern é. m., Peter Lang.
- KIESEL, Helmuth (2004), *Geschichte der literarischen Moderne. Sprache – Ästhetik – Dichtung im zwanzigsten Jahrhundert*, München, C. H. Beck.
- LEHNERT, Gertrud (1995), Verlorene Räume. Zum Wandel eines Wahrnehmungsparadigmas in der Romantik, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 69, 722–734.
- LEINFELLNER, Werner (1988), *Physiologie und Psychologie. Ernst Machs „Analyse der Empfindungen“*, in Rudolf HALLER – Friedrich STADLER (Hg.), *Ernst Mach – Werk und Wirkung*, Wien, Verlag Holder-Pichler-Tempsky, 113–137.
- LE RIDER, Jacques (2003), *Arthur Schnitzler ou la Belle Époque viennoise*, Paris, Berlin.
- LORENZ, Dagmar (2007), *Wiener Moderne*, Stuttgart–Weimar, Metzler.
- MACH, Ernst (2002), *Az érzékek elemzése*, Polányi Károly és Erdős Lajos fordítása alapján ford. Kerekes Amália, in OROSZ Magdolna – KERÉKES Amália – TELLER Katalin (Hg.), „...und die Worte rollen von ihren Fäden fort...” *Sprache, Sprachlichkeit, Sprachproblem in der österreichischen und ungarischen Kultur und Literatur der Jahrhundertwende*, Budapest, ELTE Germanisztikai Intézet, 38–42.
- MUSIL, Robert (1977), *A tulajdonságok nélküli ember*, ford. Tandori Dezső, Budapest, Európa.
- MÜLLER-LAUTER, Wolfgang (1999), *Über Werden und Wille zur Macht. Nietzsche-Interpretationen*, Bd. 1. *Über Freiheit und Chaos. Nietzsche-Interpretationen*, Bd. 2, Berlin–New York, de Gruyter.
- NIETZSCHE, Friedrich (2001), *Wagner esete (zenész-probléma)*, ford. Romhányi Török Gábor, in uő, *Wagnerről és Schopenhauerről*, Budapest, Holnap Kiadó, 5–42.
- NIETZSCHE, Friedrich (2004), *Bákványok alkonya avagy Hogyan filozofálunk kalapáccsal?* ford. Romhányi Török Gábor, Budapest, Holnap Kiadó.
- NITSCHKE, August et al. (Hg.) (1990), *Jahrhundertwende. Der Aufbruch in die Moderne 1880–1930*, Hamburg, Reinbek.
- OROSZ Magdolna (2001), *Identität, Differenz, Ambivalenz. Erzählstrukturen und Erzählstrategien bei E. T. A. Hoffmann*, Frankfurt/M., Peter Lang.
- OROSZ Magdolna (2016), *Erzählen – Identität – Erinnerung. Studien zur deutschsprachigen und ungarischen Literatur 1890–1935*, Frankfurt/M., Peter Lang.
- PAETZKE, Iris (1992), *Erzählen in der Wiener Moderne*, Tübingen, Francke.
- PFEIFFER, Ludwig K. (1989), *Ich-Diskurse, Ich-Schicksale: Zur Geschichte einer kategorialen Verwischung*, in Manfred PFISTER (Hg.), *Die Modernisierung des Ich. Studien zur Subjektkonstitution in der Vor- und Frühmoderne*, Passau, Rothe, 13–21.
- RATTNER, Josef (2000), *Nietzsche. Leben – Werk – Wirkung*, Würzburg, Königshausen & Neumann.
- RIECKMANN, Jens (1985), *Aufbruch in die Moderne: die Anfänge des Jungen Wien. Österreichische Literatur und Kritik im Fin de Siècle*, Königstein/Ts., Athenäum.

- RIEDEL, Wolfgang (1996), „*Homo natura*”. *Literarische Anthropologie um 1900*, Berlin–New York, de Gruyter.
- SCHERER, Stefan (1993), *Richard Beer-Hofmann und die Wiener Moderne*, Tübingen, Niemeyer.
- SCHORSKE, Carl E. (1998), *Bécsi századvég: Politika és kultúra*, ford. Györfly Miklós, Budapest, Helikon.
- SCHORSKE, Carl E. (2004), *Mit Geschichte denken. Übergänge in die Moderne*, ford. Georgia Illetschko – Erik M. Vogt, Wien, Löcker.
- SPRENGEL, Peter – STREIM, Gregor (1998), *Berliner und Wiener Moderne. Vermittlungen und Abgrenzungen in Literatur, Theater, Publizistik*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau.
- STADLER, Friedrich (1988), *Ernst Mach – Leben, Werk und Wirkung*, in Rudolf HALLER – Friedrich STADLER (Hg.), *Ernst Mach – Werk und Wirkung*, Wien, Verlag Holder-Pichler-Tempsky, 11–63.
- STREIM, Gregor (1996), „Die richtige Moderne”. Hermann Bahr und die Formierung der literarischen Moderne in Berlin, *Hofmannsthal Jahrbuch zur europäischen Moderne*, Bd. 4, 323–359.
- STREIM, Gregor (2001), Vom „unrettbaren Ich” zur „europäischen Idee”. Zum Verhältnis von Ästhetik und Politik in den Schriften Hermann Bahrs, in Johann LACHINGER (Hg.), „Hermann Bahr – Mittler der europäischen Moderne”. Hermann Bahr-Symposium Linz 1998, *Jahrbuch des Adalbert Stifter Institutes*, Bd. 5/1998, 61–70.
- TITZMANN, Michael (1989), *Das Konzept der „Person” und ihrer „Identität” in der deutschen Literatur um 1900*, in Manfred PFISTER (Hg.), *Die Modernisierung des Ich. Studien zur Subjektkonstitution in der Vor- und Frühmoderne*, Passau, Rothe, 36–52.
- WUNBERG, Gotthart (1995), *Einleitung*, in uő (Hg.), *Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1880 und 1910*, Stuttgart, Reclam, 11–79.
- WÜNSCH, Marianne (1991), *Die Fantastische Literatur der Frühen Moderne (1890–1930). Definition, denkgeschichtlicher Kontext, Strukturen*, München, Fink.